

térképek, ami a célközönség körében valószínűleg ismeretlen lengyel helynevek azonosítását akadályozza. Ez a két körülmény azzal jár, hogy az olvasó számára nehéz a hadműveletek térbeli kibontakozását követni.

A harctér történéseit taglaló részeknél a hangsúly a személyes történetekre toódik át, a szerző bevallottan nem híve a hadműveleti napló átmásolásának, ugyanakkor mégsem kapunk a John Keegan vagy Martin Middlebrook nevével fémjelezhető „háború alulnézetből” típusú leírást. A kötet háttérében felsejlő koncepció sokkal inkább az emlékezetlyuk aktuálpolitikai hatására adott reakciónak tűnik. Angol nyelvterületen a lengyelek második világháborús szerepe az elmúlt években leginkább a kollaborációval kapcsolódott össze, ami élesen ütközik a lengyel önképpel és a lengyel társadalom által átélt szenvedések emlékével. Az ország német megszállására ugyanis egy legalább 250 000 halálos áldozatot követelő háború eredményeként került sor, és a náci uralom későbbi áldozatainak száma sokszorosan múlta felül magáét a háborúét. Moorhouse a fenti beállítással szemben a lengyel nemzet küzdelmének a történetét mutatja be, ám a lengyel katonák ellenállását ismétlődően leíró részek egymásra halmozódása egy idő után a heroizálás érzését keltheti az olvasóban, mintha a szerző be akarná bizonyítani, hogy Lengyelországban háború zajlott.

Mindezzel együtt Moorhouse könyve érdekesítő olvasmány, amelynek legnagyobb erénye, hogy számos téves elképzelést eloszlatva reális képet fest az 1939-es év nagy összecsapásáról.

Lajkó Ádám

BOGNÁR ZALÁN

„MÁLENKIJ ROBOT”

A Magyarországról ítélet nélkül szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története

(Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó, Budapest, 2018. 855 o. ISBN 978-963-662-898-7)

A 2015. február 25-én útjára induló és több mint két évig tartó GULAG-GUPVI emlékévek¹ nem egy honfitársunkat ösztönözte arra, hogy az évtizedeken át elhallgatásra ítélt családi traumákat feltárja és a korszakra vonatkozó visszaemlékezéseket, kézzel írt és nyomtatott dokumentumokat, fotókat, emléktárgyakat összegyűjtse, közkinccsé

¹ Magyarország Kormánya a 1009/2015. (I.20.) sz. kormányhatározattal meghirdette a *Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékévét* a Kárpát-medencében élők 1944–1945-ben megkezdődött kényszermunkára hurcolásának 70. évfordulója alkalmából.

tegye. Bognár Zalán 2018-ban megjelent legújabb könyve az emlékeket követően látott napvilágot, s az első monográfia e témában, amelyben a korabeli – tehát a visszacsatolásokkal megnövekedett területű –, 14,7 milliós Magyarországról 1944–1945-ben szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek történetét dolgozza fel.

A szerző a Károli Gáspár Református Egyetem tanszékvezető egyetemi docense, a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társaságának egyik alapítója és egyben elnöke, több mint 30 éve foglalkozik a 20. század politika-, had- és társadalomtörténetével, különös tekintettel a két világháborúra és az azt követő koalíciós időszakra, a kényszerű migrációkra, a gulág, a hadifoglyok és az ítélet nélkül elhurcolt polgári lakosok, a „málenkij robotosok” kérdéskörére. E korszakról eddig több mint 150 tudományos publikációja jelent meg, valamint több száz tudományos, ismeretterjesztő előadást tartott a témában.

A kötet nem könnyű olvasmány, szó szerint értve is, hiszen a közel 900 oldalas munka egymagában többet nyom 1,5 kilónál. De egy, a magyar társadalmat ilyen széles körben és ilyen mélyen érintő témát nem is lehet egy-két száz oldalon teljes körűen, átfogóan bemutatni.

Egy tudományos munka ismertetésénél alapvető kitekintést kell tenni a felhasznált forrásokra, feldolgozásokra, mert ez adja a mű igazi értékét és alapját. Bognár Zalán kötetében ez 23 oldalt tesz ki. A szerző munkája gazdagon jegyzetelt, minden információt tényekkel támaszt alá, s így összesen 2152 hivatkozást foglal magában. A jobb szemléltetés, valamint a korszak, az események teljesebb megértése érdekében a kötetben nagy mennyiségű illusztráció található; a legkülönbözőbb dokumentumtípusok (szélposta/kőposta² üzenetek, kérelmek, listák, adatlapok, magánszemélyek, valamint magyar és szovjet szervek által írt levelek, újságcikkek, plakátok, fotók) mellett térképek és ábrák is helyet kaptak. A kutató 1990 óta szinte kivétel nélkül minden országos és megyei levéltárban megfordult, a témában írt hazai és külföldi szakirodalmat jól ismeri, számos „málenkij robotot”, gulágot és szovjet hadifogságot megjárt túlélővel készített interjút – mindezek a monográfia megalapozott forrásbázisát képezik.

Az írásmű, amelynek felépítése meglehetősen részletes és jól kidolgozott, 12 főfejezetből és több mint 150 alfejezetből áll. Az előszót követően választ kapunk arra, hogy a könyv címét is adó „málenkij robot” kifejezés honnan ered, és miért merülhetnek fel értelmezési problémák ezzel kapcsolatban. Ezt követően a (hadi)fogoly³-kérdés

² A korabeli Magyarországról a Szovjetunió kényszermunkatáboraiiba gyakran a hozzátartozóik tudta nélkül elhurcolt emberek a gyalogmenetek közben a forgalmasabb helyeken elejtett, vagy a bevagonírozás után a marhavagonokból kidobált cédulákkal próbáltak hírt adni családjaiknak. Ezeket az eldobált leveleket hívjuk szélpostának vagy kőpostának – ha tudták, kő köré gyúrték a levelet, hogy távolabb tudják dobni, de sokszor csak a szélre tudták bízni üzeneteiket. A kutatások szerint a levelek nagy többsége célba ért, mutatva az akkori magyar társadalom együttérzését és összefogását.

³ A (hadi)fogoly kifejezés ilyen módon való írásánál a zárójel azt jelzi, hogy a szovjetek több mint 200 000 civil magyar állampolgárt hadifogolyként kezeltek a katonaként fogságba esett, valódi hadifoglyok közé keverve, valamint, hogy a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon az ártatlanul elhurcolt polgári személyekről is csak mint hadifoglyokról lehetett beszélni.

jelentőségére tér ki a szerző a második világháborút követő időszakban Magyarországon. A harmadik fejezetben, mely a kötet leghosszabb egysége, egyrészt átfogóan, másrészt nagy részletességgel mutatja be a civil lakosságnak a különböző indokok alapján elkülöníthető csoportjai – hadifogolylétszám-kiegészítés, etnikai tisztogatás, német származás indokával történő – elhurcolásának történeti hátterét, illetve végrehajtását; ez utóbbit különösen részletesen fejt ki. Sőt e fejezetben kapunk kitekintést arra vonatkozóan is, hogy Kelet-Közép- és Délkelet-Európa polgári lakosságát miként érintették a szovjet elhurcolások.

A negyedik fejezetben a szerző az elhurcoltak összeszedését, útjukat a gyűjtőtáborig és a bevagonírozásig tárja elénk, külön kitérve a szállítás módjára, a szökési kísérletekre és a megtorlásokra. Innentől kezdve külön-külön, párhuzamosan ismerhetjük meg a hadifogoly és az internált fogoly státusban elhurcolt civilek történetét. Az ötödik és a hatodik fejezetben a magyarországi gyűjtőtáborokat, a (hadi)fogoly- és az internálótáborokat mutatja be, valamint az ezekben őrzött foglyok mindennapjait – a (hadi)fogoly-gyűjtőtáborok esetében persze csak érintőlegesen, hiszen erről Bognár Zalán az elmúlt évtizedekben mind magyar, mind pedig angol nyelven megjelent már monográfiája is.⁴ A hetedik fejezetben a szovjetunióbeli céltáborokig vezető utat, a szállítás körülményeit ismerteti a szerző, itt is nagy hangsúlyt fektetve arra, hogy azok útja, akiket (hadi)fogolyként, illetve internáltként vittek el, mennyiben tért el egymástól, vagy mennyiben volt hasonló.

A nyolcadik és egyben a monográfia egyik meghatározó fejezete a GUPVI, vagyis a szovjet Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság által felügyelt táborok mindennapjait mutatja be a túlélők visszaemlékezéseinek tükrében. A történész a kendőzetlen valóságot fedi fel az általa kiválasztott interjúrészleteken keresztül, kezdve az eligazításokkal, az étellemezéssel, a higiéniai körülmények bemutatásával, majd kitér a kapcsolattartás jelentőségére mind a helyiekkel, mind az itthon maradottakkal. Részletesen ismerteti a táborokban végzett munkák típusait, a hitéletet, a szökési kísérleteket és a büntetési formákat, a betegségeket és a halálozási okokat. Talán nem túlzok, ha azt mondom, hogy ez a kötet legmegrázóbb 120 oldala. Ebben a fejezetben egy sokak számára kevésbé ismert alfejezet is helyet kapott, *Táborból táborba* címmel. A legtöbb túlélő beszámolt arról, hogy nem csak egy kényszermunkatáborban volt a Szovjetunióban eltöltött éve alatt: sokan 4-5, de akár 10 különböző tábor is megjártak, mire hazajöhettek. A kutató itt felhívja a figyelmünket arra, hogy a civil foglyokat sok esetben áthelyezték a hadifogolytáborból internálótáborba vagy fordítva, de ritkán előfordult az is, hogy a GUPVI-táborokban raboskodót valamilyen oknál

⁴ *Bognár Zalán: (Hadi)fogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon, 1944–1945. Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó, Budapest, 2012. (Átdolg. és 1946-ig bőv. kiad. 2017.); Bognár, Zalán: The Fate of Hungarian, German, Austrian, Slovak, Polish, French, Italian and other POWs in Hungary occupied by the Red Army 1944–1945. International Society of Gulag Researchers – Kairosz Publishing, Budapest 2017.*

fogva (lopás vagy szökés miatt, vagy valamilyen koncepció per alapján) 5–25 év GULAG-lágerekben letöltendő kényszermunkára ítélték.

A kilencedik fejezetben a történész az elhurcoltak szabadulásának és hazatérésének körülményeit tárja elénk. Ehhez szorosan kapcsolódik a következő, 84 oldalas fejezet, amely a magyar kormány és a társadalmi, politikai szervezetek tevékenységét mutatja be a (hadi)foglyok hazahozatalának ügyében. Itt található – több faksimileként közreadott levéltári dokumentum közt – Mindszenty József hercegprímás, esztergomi érseknek az eddig még nem közölt kérelme, amelyet a Magyarországról német nevük miatt – tehát nem hadifoglyként – a Szovjetunióba deportált magyarok szabadon bocsátása érdekében írt a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz. A foglyok hazahozatalának ügye a korabeli sajtóban napi szintű téma volt az 1947-es, kékcédulás választásokig, amit számos dokumentummal is illusztrál a szerző.

Az utolsó előtti fejezet mindössze 9 oldalt számlál, de annál jelentősebb, hiszen a monográfia témáját tekintve a legvitatottabb vonatkozásról, a számadatokról szól. Bognár Zalán a forrásbázis alapos feltárásával mutatja be, hogy az általa vett számadatokkal számolva hány polgári személyt hurcoltak el a korabeli Magyarország területéről, és mekkora emberveszteségről tudunk a források és a kutatások mai állása szerint. Az olvasót a történész által készített táblázatok segítik a számadatok közötti eligazodásban. Köztük az egyikben a szerző a német internáltként elhurcoltak létszámát számítja ki a gyűjtőtáboraikban, illetve a bevagonírozási helyeiken összegyűjtöttek létszámának, illetve az ezekből útnak indított szerelvényekben elszállított személyek létszámának az összegzése alapján, amely 55–60 000 főt tesz ki. E fejezetből megtudhatjuk azt is, hogy a szovjet fogságba vetett civil magyar állampolgárok száma (tekintet nélkül a nemzetiségi hovatartozásra) – a szerző számításai szerint – a korabeli Magyarország területéről megközelítőleg 315–355 000 fő közé tehető, míg hazánk mai területére vonatkozóan 205–230 000 fő.

Az utolsó fejezet a „málenkij robot” utóhatásait vizsgálja, hogy a kényszermunkatáborokat megjáró áldozatoknak milyen életük volt a hazatérést követően, mennyire volt hatással az elhurcoltatás az életükre. Vajon megbélyegezték-e a túlélőket a történetek? Itt is számos visszaemlékezést, interjúrészletet idéz a szerző, melyek kiválóan érzékeltetik a poszttraumás tüneteket, hiszen akik túléltek a hosszú évek megpróbáltatásait, a rendszerváltoztatásig hallgatásra voltak ítéelve.

A monográfia utolsó száz oldalán kapott helyet egy mindenre kiterjedő 8 darab színes – térképeket és fotókat is tartalmazó – melléklet, melynek első számú tétele a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsának 1944. december 21-i, 00520. számú végrehajtási parancsa, amely Bognár Zalán kötetében olvasható először magyar fordításban. A történész elmúlt három évtizedben végzett kutatásának köszönhetően elkészült egy táblázat, amely közel 1600 Kárpát-medencei települést tartalmaz, ahonnan biztosan tudott, hogy hurcoltak el civileket ítélet nélkül (hadi)foglyként vagy internáltként. A táblázat a szakirodalom legnagyobb újítása, és jól mutatja, hogy az elhurcolások

a Kárpát-medence egészét érintették, különös tekintettel a magyarok és a németek által lakott területekre – amit a kötet előzéklapján szereplő térkép is szemléltet. Ezenkívül számos térképmelléklet található a műben, amelyeken az elhurcolások és a hazaszállítások menetét, valamint a magyarországi és a szovjet (hadi)fogolytáborokat figyelhetjük meg. A szakirodalom és a felhasznált források jegyzéke lényegesen megkönnyíti a dolgot azoknak, akik a jövőben „málenkij robot”-kutatásra adják a fejüket.

A könyvvel kapcsolatban nagyon kevés kritika fogalmazható meg. Az arányos tükörnek és a jó tördelésnek köszönhetően a szöveg kellemesen olvasható. Tartalmát tekintve a mai ismeretek szerint hiánytalan. Formai szempontból megkönnyítené a kötet forgatását egy hely- és névmutató, valamint ha a mellékletben található több száz helynevet tartalmazó táblázatnál sorszámmal ellátva lennének a településnevek.

Túlzás nélkül állítható, hogy a szerző grandiózus munkát végzett. Jóvóltából a „málenkij robot” témakörében megkerülhetetlen alapl mű látott napvilágot. Bognár Zalán nem kevesebbet vállalt ugyanis, mint hogy a Szovjetunióba kényszermunkára elhurcolt magyar polgári lakosság történetét, több mint 300 000 fő életútját a történeti háttér feltárásával, rendszerezésével együtt feldolgozza, az eddig ismert adatokat, a szakirodalomban megjelent ismereteket és saját kutatásainak eredményeit elsőként összegezze egy nagy monográfiában.

Makra Mónika

19. SZÁZADI ERŐDÖK MÚLTJA és JELENE KÖZÉP-EURÓPÁBAN

